

П. І. Барвінська

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

**СХІДНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ
Й ОРГАНІЗАЦІЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ ст.**

Реконструирован процесс институционализации восточноевропейских исторических исследований в Германской империи с 1892 по 1902 г. в контексте государственной восточной политики. Показана взаимосвязь этих процессов, также проанализирована роль личностных факторов в становлении восточноевропейской истории как университетской дисциплины.

The author studies the beginning of researches about East European history in the German empire from 1892 to 1902 in the context of government East policy. It is shown connection between these processes and a role of personal factors in transformation East European history into a university subject.

Зовнішня політика Німецької імперії на рубежі ХІХ–ХХ ст., особливо її східний напрямок, привертала значну увагу дослідників [1–3; 5; 6], але її вплив на інституціоналізаційні процеси в східноєвропейських історичних дослідженнях практично залишився поза увагою як радянських, так і сучасних українських учених. Хоча проблеми історичної політики та взаємозв'язку і взаємовпливів історії й політики в сучасному світі стають дедалі актуальнішими.

Мета цієї статті – аналіз взаємозв'язку зовнішньополітичних інтересів Німецької імперії з процесом утвердження нового університетського фаху — східноєвропейської історії. Оскільки особистісний фактор у впровадженні східноєвропейської історії до кола університетських дисциплін був одним із визначальних, то значна увага тут приділена особистості першого директора семінару східноєвропейської історії Берлінського університету Теодора Шиманна (Theodor Schiemann) та його зв'язкам із високопосадовцями Німецької імперії.

Історія Росії та країн Східної Європи викликала інтерес німецьких дослідників упродовж століть. Німецькомовний світ, який свої-

ми найближчими сусідами мав народи Східної Європи, чи не найактивніше цікавився історією та сьогоденням цього регіону. Значна активізація цього інтересу, що проявилася в публікації цілої низки праць дипломатів та мандрівників, припадає на епоху Гуманізму XVI–XVII ст. Подальші дослідження пов'язані з особистістю Г. Лейбніца, який захоплювався не тільки Росією Петра I, а й слов'янськими мовами. Німецькі історики XVIII ст. також цікавились історією Східної Європи. Деякі з них, як, наприклад, Г.-З. Баєр та Г.-Ф. Мюллер, служили при царському дворі Росії, а геттінгенський історик А.-Л. Шльоцер тривалий час працював у Петербурзі [10, S. 221–222]. Академічна історична наука, яка сформувалася в Німеччині у XIX ст. під впливом праць Леопольда фон Ранке, була сконцентрована на історії романських та германських народів і майже виключала з дослідницьких інтересів слов'ян. Хоча й сам Ранке в 1829 р. опублікував працю про сербську революцію, а його учень Ернст Херрманн (Ernst Herrmann) видав разом із Філіппом Штралем (Philipp Strahl) 6-томну «Історію Російської держави» (1832–1860), де було досліджено чимало джерел. У 1840 р. Ріхард Ройпелль (Richard Roepell) опублікував перший том «Історії Польщі», наступні 4 томи вийшли з-під пера Я. Каро (J. Caro). Отже, інтерес до історії Східної Європи існував у німецькомовному світі, але питання про окрему історичну дисципліну навіть не дискутувалось. В інституціоналізаційних процесах значно попереду східноєвропейської історії була славістика, яка в університетах німецькомовних країн почала утверджуватись як окремий фах ще в другій третині XIX ст. [Ibid., S. 222].

Об'єднання Німеччини обумовило швидкі темпи економічного розвитку країни й підсилило прагнення до розширення життєвого простору та сфер впливу на Схід, де потенційно найбільшим суперником виступала Російська імперія. Зіткнення економічних і політичних інтересів призвело у 80-ті рр. XIX ст. до зростання напруженості у відносинах між Німецькою та Російською імперіями. Водночас це породило й значно більший інтерес до історії Російської імперії та Східної Європи в цілому й сприяло інституціоналізації східноєвропейської історії як фахової дисципліни.

Першим неординарним професором східноєвропейської історії в Берлінському університеті Фрідріха-Вільгельма у 1892 р. став бал-

тійський німець Теодор Шиманн [10, S. 224]. Докторський ступінь він здобув у Геттінгенському університеті, захистивши дисертацію про «Ліфляндсько-курляндську хроніку Соломона Хеннінга». Повернувшись у Прибалтику, він спочатку працював учителем у гімназії, а потім – архіваріусом та журналістом [9, S. 13]. Він добре знав історію й культуру Росії, володів російською мовою. У 1877 р. Т. Шиманн опублікував німецькою мовою «Історію Росії» Санкт-Петербурзького історика Костянтина Бестужева-Рюміна. Після того як політика русифікації, яку проводив Олександр III, досягла свого апогею, Т. Шиманн разом зі своєю сім'єю перебрався у 1887 р. до Берліна [7]. Налагодженням зв'язку з Берлінським університетом Т. Шиманн зобов'язаний насамперед знайомству з Г. Трайчке (H. Treitschke), який відчутно посприяв йому в захисті габілітації та одержанні посади приват-доцента на підставі нової опублікованої праці Т. Шиманна «Росія, Польща і Ліфляндія до XVII ст.» [9, S. 13–14]. До цього часу його кар'єра не була надзвичайною, тому його подальший шлях до ординарного професора видавався малоімовірним. Його наукова кваліфікація перш за все була пов'язана з іменем його покровителя. Необхідно визнати, що в наступні роки він почувався значно краще у світі політичної журналістики як співробітник «Кройццайтунг», ніж у науці [Ibid., S. 14]. Коло його знайомих та покровителів у подальшому складалося значно менше з істориків, ніж із високих урядових службовців, насамперед з міністерства закордонних справ, де Т. Шиманн вважався експертом з історії Сходу. Ці друзі й були закулісними натхненниками його утвердження як викладача Пруської військової академії, архівіста Берлінського таємного державного архіву, включно з його поверненням на факультет у 1892 р. як екстраординарного професора [Ibid.] східноєвропейської історії та краєзнавства Берлінського університету. Так, за прийняття його на службу до архіву клопотався сам Бісмарк [13, S. 90]. Завдяки цьому в руках Т. Шиманна опинилось багато нитей русознавства в поєднанні з міжнародною інформацією [Ibid.]. Та попри це в університетських і наукових колах Т. Шиманн залишався другорядною фігурою. У 90-ті рр. XIX ст. в німецькій історичній науці точилася гостра методологічна дискусія, спровокована Карлом Лампрехтом (Karl Lamprecht) [Ibid., S. 11], який запропонував культурно-психологіч-

ний метод та відокремив історичний процес від історичного пізнання. Карл Лампрехт доводив, що в суспільному житті прогресивні зміни зумовлюються матеріальними та духовними чинниками, джерела яких слід шукати в суспільній свідомості, соціальній психології мас; історичне пізнання повинне зосереджуватися на вивченні соціальної (колективної) психології, яка в концентрованому вигляді включає зміст усіх форм суспільного устрою [4, с. 139]. Теодор Шиманн був досить далекий від новаторських методологічних підходів, а способи, якими він упроваджував східноєвропейську історію до кола університетських дисциплін, не викликали особливого захоплення серед більшості німецьких істориків. У 1900 р. він підготував доповідну записку, у якій обґрунтував необхідність упровадження в Берліні посади ординарного професора, а в університетах Бреслау та Кенінгсберга – посад екстраординарного професора для подальших досліджень історії Росії. У цій записці також ішлося про те, що російська мова поряд із французькою та англійською в майбутньому належатиме до світових мов [7]. У 1902 р. Теодор Шиманн очолив новостворений семінар східноєвропейської історії, який став першою інституцією подібного зразка на німецькомовному просторі і в подальшому був взірцем для організації викладання та досліджень східноєвропейської історії у вищих навчальних закладах німецькомовних країн [8, S. 13]. Німецькі історики по-різному оцінюють цю подію. На думку Фрідріха Койбарта (Friedrich Kuebart), заснування семінару стало вирішальною подією в історії німецького «остфоршунгу» [11, S. 658]. Однак Роджер Хікерінг (Roger Chickering) зауважує, що при цьому важливо не випустити з уваги й той факт, що заснування семінару здійснювалося попри чітке бажання університетської спільноти, а запрошення Шиманна відбулося навіть всупереч майже одностайному відхиленню його кандидатури. Протест був спрямований частково персонально проти Шиманна й частково – принципово проти семінару або, можливо, проти обох, тому що процес запровадження семінару проходив з неодноразовими порушеннями традицій, які склалися на той час у німецькій історичній науці [9, S. 11]. Наукова діяльність Т. Шиманна оцінювалася його сучасниками досить критично. Бреславський історик Я. Каро, який був противником націоналістичних поглядів і тривалий час займався історі-

єю Польщі, а до того ж зазнав ще й чимало життєвих негараздів, принаймні письмово повідомив про свій протест Г. Дельбрюку [13, S. 90]. Він оцінював праці Шиманна як «посередні» й «спішно складені з компіляцій» [9, S. 11]. На його думку, Теодор Шиманн потрапив на цю високу академічну посаду перш за все тому, що в 1901 р. за це клопотався кайзер Вільгельм II [13, S. 90].

В історії становлення семінару східноєвропейської історії приховані багатозначні компоненти цієї університетської інституції, які відображають її початкове значення й завдання та служать для розуміння подальшого розвитку східноєвропейської історії [8, S. 13]. Процес заснування тісно пов'язаний із прагненням міністерства закордонних справ створити сприятливі умови для проведення досліджень у контексті політичних, переважно зовнішньополітичних, факторів [Ibid.]. Створення нового закладу для дослідження Східної Європи було викликане бажанням одержати необхідні знання про оформлення міжнародних відносин, причому головна увага зверталася на найбільш могутню державу в Східній Європі — Російську імперію [Ibid., S. 13–14]. Це припущення підтверджується й фактом послідовного переміщення Теодора Шиманна з посади першого керівника кафедри на посаду першого директора семінару [Ibid., S. 14]. Ця історія також дала підстави Г. Штюклю (G. Stökl) у подальшому назвати східноєвропейські історичні дослідження «академічною допоміжною дисципліною зовнішньої політики» [12, S. 16].

Очоливши семінар, попри значні протести, Т. Шиманн продовжував жити й думати як консервативний аристократ. Він був прихильником монархії, а до парламентаризму та партійної діяльності ставився недоброзичливо [13, S. 90]. Його загальна мета, яку він висловлював у публіцистичному обговоренні незчисленних окремих питань, безперервно зводилася до того, що Німеччина повинна займати панівне становище в системі європейських держав. Цього необхідно було досягти спільними діями, міжнародними угодами, а також через союз з Англією, тоді як відносно Росії — другого головного конкурента Німеччини — необхідно було застосовувати принцип складного та суперечливого співіснування [Ibid.]. Т. Шиманн вбачав у німецько-російських зв'язках існування багатьох історично обумовлених протиріч, які завжди знову і знову породжували воро-

жість російської сторони й визначали глибоку несумісність обох народів. Про політику конструктивних угод із Росією, на думку Т. Шиманна, не могло навіть бути й мови [13, S. 91] Це є дуже важливо, оскільки, особливо після російської революції 1905–1907 рр., при дворі, у міністерстві закордонних справ, у військовій академії, серед генералітету та поміж консервативно-монархічної інтелігенції у вищій школі та в серйозній журналістиці Т. Шиманн вважався не менш як першим авторитетом з усіх питань російської історії. Він був відомий у цих впливових колах як особливо авторитетний німецький знавець Росії, крім того, ще й як експерт з інших питань європейської політики [Ibid., S. 90]. Тому, звичайно, він був неодмінно причетний до розробки різноманітних берлінських політичних сценаріїв. Безумовно, його знання про Росію не були суто теоретичними, оскільки він неодноразово подорожував до Росії для роботи в архівах Москви та Петербурга. Восени 1904 р., напередодні революції, Т. Шиманн, з метою доповнення своїх власних вражень, здійснив тривалу подорож із Константинополя через Одесу, Київ, Москву, Нижній Новгород до Петербурга [Ibid., S. 89]. Але всі його знання були пронизані русофобією, що не сприяло налагодженню російсько-німецького діалогу, а насамперед провокувало ворожість.

Отже, посилення могутності Німецької імперії й активізація східного напрямку зовнішньої політики зумовили появу в Берлінському університеті першого на німецькомовному просторі семінару східноєвропейської історії. Історія заснування даної інституції підтверджує, що цей процес був визначений не стільки науковим інтересом та ініціативою університетської спільноти, скільки політичними інтересами та прагненням високих державних посадовців, що обумовило подальшу політизацію цього напрямку історичних досліджень у Німеччині та його сфокусованість на історії Росії. Той факт, що першим екстраординарним професором та першим директором став антиросійськи налаштований і малоавторитетний у наукових колах історик Теодор Шиманн, свідчить про прагнення політичних кіл Німецької імперії з допомогою історичної науки легітимізувати агресивну східну політику.

Бібліографічні посилання

1. «Дранг нах-Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871–1918 гг. [Текст]. – М., 1977.

2. *Ерусалимский, А. С.* Бисмарк: дипломатия и милитаризм [Текст] / А. С. Ерусалимский. – М., 1968.

3. *Ерусалимский, А. С.* Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в. [Текст] / А. С. Ерусалимский. – 2-е изд. – М., 1951.

4. *Зашкільняк, Л. О.* Методологія історії від давнини до сучасності [Текст] / Л. О. Зашкільняк. – Л., 1999.

5. *Машкин, М. Н.* Милитаризм и внешняя политика Германии в конце 80-х годов XIX в. [Текст] / М. Н. Машкин // Ежегодник германской истории. 1975. – М., 1976. – С. 212–241.

6. *Тарле, Е. В.* Европа в эпоху империализма [Текст] / Е. В. Тарле. – М.: Л., 1927.

7. *Bohn, T. M.* Theodor Schiemann [Electronic resource] / T. M. Bohn // Ostdeutsche Biographie. Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens. – Спосіб доступу: URL: <http://www.ostdeutsche-biographie.deschith97.htm>. – Загол. з екрана.

8. *Camphausen, G.* Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933-1945 [Text] / G. Camphausen. – Frankfurt a/M., 1990.

9. *Chickering, R.* Der Ort der osteuropäischen Geschichte in der deutschen Geschichtswissenschaftum 1900 [Text] / R. Chickering // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / D. Dahlmann (hrsg.). – Stuttgart, 2005. – S. 11–19.

10. *Kappeler, A.* Osteuropäische Geschichte [Text] / A. Kappeler // Aufriss der Historischen Wissenschaften / M. Maurer (hrsg.). – Stuttgart, 2001. – Bd. 2: Raume. – S. 198–265.

11. *Kuebart, F.* Zur Entwicklung der Osteuropaforschung in Deutschland bis 1945 [Text] / F. Kuebart // Osteuropa. – 1980. – Nr. 30. – S. 657–662.

12. *Stökl, G.* Osteuropa – Geschichte und Politik [Text] / G. Stökl. – Oplanden, 1979.

13. *Voigt, G.* Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943–1945 [Text] / G. Voigt. – Berlin, 1994.